

Миронець С.М., к. психол. н., заступник начальника Інституту державного управління у сфері цивільного захисту УЦЗУ

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті представлені деякі погляди автора на проблеми психологічної безпеки в комплексі заходів єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій від різного роду надзвичайних ситуацій. На підставі аналізу законодавчих актів, літературних джерел, як вітчизняних так і зарубіжних авторів, зроблено висновок щодо необхідності розробки системи заходів, що мають за мету визначити єдиний підхід до формування Концепції психологічної безпеки в державі.

Ключові слова: психологічна безпека, цивільний захист, надзвичайна ситуація.

Постановка проблеми. Проблема психологічної безпеки людини не нова. За останні роки вона досліджувалася вченими різних країн світу та у різних аспектах. Суттєвий внесок у цьому напрямку зробили Абульханова-Славская К.А. (1990), Акимов В.А., Новиков В.Д. (2001), Александровский Ю.А. (1976, 1996, 1997), Берзін В.І. (1997), Бодров В.А. (1995), Бондаренко А.Ф. (1997), Василюк Ф.Е. (1997), Вовканич М.Д. (2006), Грановська Р.М. (2007), Карпухина А.М. (1997, 200, 2004), Кокун О.М. (2004), Корольчук М.С., Крайнюк В.М. (2004, 2006), Моляко В.А. (1996, 1992), Панок В.Г. (1999), Тарабрина Н.В. (2001), Тер-Акопов А.А. (2005), Тімченко О.В. (1997), Яковенко С.І., Лисенко В.І. (1997, 1999) та інші.

Проведений науковий аналіз дає підстави стверджувати, що небезпеки і загрози, що виникають, сьогодні носять більш комплексний взаємопов'язаний характер. Антропогенна діяльність веде до збільшення ризику техногенних і природних катастроф. Глобальні загрози стають джерелами надзвичайних ситуацій у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Усе частіше виникають надзвичайні ситуації на спеціальних об'єктах, у закритих для більшої частини суспільства сферах діяльності. До перерахованих небезпек необхідно додати також загрози, які можуть виникнути у зв'язку із збереженням хімічної і ядерної зброї, відпрацьованих атомних реакторів. Посилюється синергетич-

ний характер дії надзвичайних ситуацій. Масштаб, тяжкість економічних і соціальних наслідків надзвичайних ситуацій усе більшою мірою визначається не тільки рівнем несприятливого перебігу подій, але і станом суспільства в цілому. Появились і нові, нетрадиційні види небезпек – в інформаційній сфері, нові види захворювань, тероризм тощо [2].

Відповідно попередження і мінімізація наслідків таких надзвичайних ситуацій повинна носити комплексний характер і враховувати всі ризики, що можуть виникнути не тільки для фізичного але й психічного здоров'я громадян.

Аналіз стану проблеми. Причини виникнення надзвичайних ситуацій, які сталися на території України та інших держав свідчить, що робота з підготовки населення до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій різноманітного походження набуває все більшої актуальності та потребує відповідної систематизації на всіх рівнях, а головне її нормативного забезпечення.

Разом з тим існуюча законодавча база потребує здійснення низки організаційних кроків з реалізації відповідних законів України, що включає в себе прийняття підзаконних актів та міжвідомчих нормативних документів, які мають визначити механізми реалізації вимог законодавства України з питань психологічної безпеки громадян.

Мега - на підставі аналізу діючого законодавства України, наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, відомчих нормативних актів обґрунтувати необхідність нормативного врегулювання питань психологічної безпеки в державі. На думку автора аналіз проблемних питань у сфері психологічного захисту та психологічної безпеки населення може бути врахований при розробці державної Концепції психологічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність допомоги потерпілим насамперед залежить від глибини розуміння механізмів психологічної діяльності в екстремальних ситуаціях, їх патологічних та непатологічних наслідків, рівня розвитку інфраструктури практичної психології (наявності відповідних установ, кваліфікованих кадрів), відповідності застосованих методів.

Досвід надання психологічної допомоги потерпілим внаслідок надзвичайних ситуацій пов'язаних із ліквідацією великомасштабних катастроф, які сталися на території України за останнє десятиліття свідчить, що вітчизняна психологія не готова повною мірою задово-

льнити потребу потерпілих від катастроф, різноманітних суспільних потрясінь та негараздів у психологічній допомозі - у концептуальному, організаційному та методичному плані. Це положення стосується не тільки психологічної допомоги потерпілим на гострому етапі катастроф, але й у повсякденному житті [5].

Прикладом цьому можуть служити надзвичайні ситуації, що сталися на артилерійських складах на околиці села Новобогданівка, Мелітопольського району, Запорізької області у травні 2004 року, авіаційна катастрофа на аеродромі "Скнилів", авіаційна катастрофа пасажирського лайнера Російських авіаліній Ту - 154 під м. Донецьк, залізнична катастрофа цистерн із жовтим фосфором біля села Ожидов Львівської області, останні події трагедії, що сталася в результаті вибуху побутового газу у житловому будинку м. Дніпропетровська тощо.

Враховуючи сучасний стан суспільства, теорія і практика психологічної допомоги потерпілим має будуватися на ґрунті широкого соціального, гуманітарного та екологічного підходу, що забезпечуватиме адекватну та ефективну соціально-психологічну реабілітацію потерпілих.

Надто вузьке розуміння наслідків катастроф може призводити (як це видно на прикладі аварії на Чорнобильській АЕС) до помилок в оцінці значення їх соціально-психологічних аспектів, стати перепорою для розробки науково обґрунтованої концепції комплексної мінімізації її наслідків, значно знизити ефективність соціальної і психологічної реабілітації потерпілих.

Слід розрізняти об'єктивні (медичні і соціально-економічні), а також суб'єктивні (психологічні) критерії визначення потерпілих від надзвичайних ситуацій та їх комбінації. За психологічними критеріями до потерпілих внаслідок катастроф відносяться люди, які безпосередньо знаходилися в екстремальній ситуації, що становила загрозу для життя та здоров'я їх самих та оточуючих, зазнали відчутних морально-психологічних та соціально-економічних втрат, що унеможливають "нормальне" життя; вважають себе потерпілими та потребують допомоги.

Варто звернути увагу на нечіткий понятійний апарат наук, що вивчають наслідки катастроф та нагадати про гострі суперечки щодо кількості потерпілих (яка, за різними оцінками, коливається від кількох сотень до десятків мільйонів чоловік), прогнозів на майбутнє,

пропозицій стосовно стратегії ліквідації наслідків катастрофи та характеру допомоги потерпілим.

Статтею 13 Закону України "Про правові засади цивільного захисту" питання психологічного захисту населення віднесене до основних заходів у сфері цивільного захисту які покладається на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері цивільного захисту (МНС України). Зокрема, зазначений Закон визначає МНС України як координатором та відповідальним за заходи Психологічного захисту населення постраждалого внаслідок надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру.

Отже відповідно до Закону психологічний захист визначається, як система заходів із *"...запобігання або зменшення ступеня негативного психологічного впливу на населення та своєчасне надання ефективної психологічної допомоги"*.

Психологічний захист забезпечується шляхом здійснення таких заходів:

планування діяльності та використання існуючих сил і засобів підрозділів психологічного забезпечення спеціально-уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту;

своєчасне застосування психопрофілактичних методів;

виявлення за допомогою психологічних та соціальних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічної напруги;

використання сучасних технологій психологічного впливу для нейтралізації негативного впливу на населення [1].

Слід відзначити, що питання психологічного захисту населення, у тому вигляді, що ми маємо на сьогоднішній день, не вирішує загальнодержавної проблеми психологічної безпеки населення оскільки направлене в основному на реагування і надання психологічної допомоги населенню у разі виникнення класифікованих надзвичайних ситуацій.

Відповідно до Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. За підсумковими документами, прийнятими на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.) і на 6 Всесвітній конференції по запобіганню та управлінню пошкодженнями (Монреаль, 2002 р.), безпека і здоров'я людини є неодмінною умовою сталого розвитку, безпеки в суспільства.

Підтвердженням нашої тези про те, що існуючий стан справ у державі в повній мірі не забезпечує реалізацію вимог Конституції України та Міжнародних актів, про те, що безпека людини у тому числі і психологічна є найвищою цінністю держави, може бути офіційна статистика щодо травмування і ушкодження здоров'я громадян у побуті, що відповідно спонукає нас до висновку щодо розв'язання окресленої проблеми на державному рівні.

Так, за статистичними даними Національної доповіді про стан техногенної та природної безпеки за 2006 рік в Україні через нещасні випадки невиробничого характеру щороку гине майже 70 тис. і пошкоджують здоров'я близько 2 млн. громадян України, з них 73,4% - осіб працездатного віку; 2,3% - дітей до 14 років.

У 2006 році щоденно людські втрати від нещасних випадків невиробничого характеру склали близько 200 осіб, з них майже 150 працездатного віку, з них – 120 чоловіків та 5 дітей віком до 14 років.

З 1991 року від нещасних випадків невиробничого характеру загинуло більше 1,1 млн. і травмовано близько 12 млн. громадян України у переважній більшості (понад 78 відсотків) працездатного віку.

У 2006 році середнє по Україні значення коефіцієнта смертності складає 134,49 осіб на 100 тисяч населення України.

Найбільш поширеними причинами смерті від нещасних випадків у побуті були: самогубства та самопошкодження – 15,9% (загинуло більше 10 тисяч осіб); нещасні випадки, пов'язані з транспортом – 15,4% (9 тис. 676 осіб); отруєння алкоголем – 12,8% (8 тис. 24 особи); вбивства та навмисні пошкодження – 6,6% (4 тис. 147 осіб); випадкові механічні удусення -4,1% (2 тис. 612 осіб).

Особливу стурбованість викликає стан дитячого травматизму, адже, за оцінкою фахівців, побутовий травматизм є основною причиною смерті дітей в Україні. Лише за підсумками 2006 року загинуло 1 тис. 620 дітей [3].

Разом з тим на сьогоднішній день в Україні за певних об'єктивних та суб'єктивних причин не ведуться дослідження, а відповідно і відсутня статистична інформація щодо захворювань, які людина отримує внаслідок психологічної незахищеності її психіки від різного роду чинників небезпеки, хоча зрозуміло, що такі антисоціальні явища як самогубство, алкогольні отруєння, вбивства та навмисні пошкодження безпосередньо пов'язані з розладами психіки.

Останнім часом у світі все більше вчених механізми захисту психіки розглядають у контексті цивільної безпеки суспільства, відповідно сюди відносять не тільки психологічне забезпечення фахівців чи психологічний захист постраждалого внаслідок великомасштабних природних чи техногенних катастроф населення, але й захист психіки особистості у повсякденному житті, побути тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 №1719 "Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр" впроваджена (галузь знань 1702 "Цивільна безпека" за напрямками підготовки цивільний захист (6.170201), охорона праці (6.170202), пожежна безпека (6.170203). Це дає можливість на базі зазначеного напрямку розпочати роботу з розробки державної Концепції психологічної безпеки на основі якої може будуватися ґрунтова система психологічної безпеки громадян [6].

Завдання полягає в тому, щоб у рамках психологічної безпеки виключати, принаймні обмежувати, ситуації, за яких людина виявляється нездатною перебороти їх наслідки без шкоди для своєї психіки. Воно вирішується головним чином не шляхом «стерилізації» відносин, усунення дискомфорту, а за допомогою формування необхідних для подолання перешкод якостей і навчання людини виходити зі складних ситуацій, не прибігаючи до психологічного захисту. В такому розумінні психологічна безпека має подвійний - соціальний і індивідуальний - характер.

Вона спрямована на забезпечення психологічного здоров'я індивіда, але засоби забезпечення можуть бути індивідуальними (вимоги безпеки адресовані безпосередньо для особистості) і соціальними (вимоги адресовані соціальній сфері). Домінуючим є соціальний аспект цих вимог.

Також психологічна безпека може виступати формою соціального контролю, що накладає обмеження на організацію функціонування як суспільних структур (управління, наука, виробництво, мистецтво тощо), так і особистості з метою захисту психіки останньої [4].

Об'єктом психологічної безпеки є також відносини між людьми, точніше, психологія взаємин у колективі. Усякі суспільні відносини є насамперед відносинами психологічними. Відношення -

це завжди деяка форма поведінки, опосередкована психічними властивостями особистості: свідомістю, волею, почуттями, емоціями тощо. Ці властивості є властивостями психіки людини. Але психіка індивіда поза зв'язком з відносинами (в ізолюваному виді) і психіка у зв'язку із суспільними відносинами - різні явища. Друга відрізняється від першої актуалізацією. Вона представляє той же набір властивостей, які пройшли через мотивацію, які стали факторами, що детермінували те або інше відношення, поведінки [4].

Отже розглядаючи поняття і зміст психологічної безпеки слід зазначити, що психологічна безпека - це стан захищеності психіки людини, яка характеризується відсутністю небезпеки як для психіки, так і з боку психіки людини. Вона включає сукупність спеціально прийнятих заходів, спрямованих на усунення такої небезпеки.

Об'єктом психологічної безпеки є насамперед психічна діяльність людини: психологічна безпека створює умови для нормального функціонування психічних процесів і виключає антигромадську поведінку людини.

Значення захисту психіки людини полягає в тому, що із психологічного здоров'я індивідів складається здоров'я суспільства, окремих колективів, на його основі формуються нормальні соціально-психологічні відносини. Порушення психічної діяльності може призвести до заподіяння збитку в інших сферах особистої й соціальної безпеки. Тому важливо вжити заходів по забезпеченню таких психологічних характеристик особистості, які б виключали їхнє відхилення від норми.

Не менш важливий другий, активний аспект психіки, що виражається в можливості психофізичного впливу людини на оточення індивіда. Цей аспект особливо має потребу в науковому осмисленні, оскільки виходить на парапсихологічні явища, які до останнього часу всерйоз не сприймалися офіційною наукою.

Психологічна безпека людини органічно пов'язана із соціально-психологічною безпекою. Відносини, що існують між цими категоріями, досить складні. Соціальна психологія вивчає психічні явища, характерні для групи людей, і психічні властивості, що виникають у людини у зв'язку з перебуванням її в групі, обумовлені груповим впливом. Суспільство зацікавлене в нормальному розвитку групових психічних процесів, а власне порушення психологічної безпеки групи

може призвести як до агресивних групових дій, так і до психічних розладів окремих учасників групи.

Тобто поняття Психологія безпеки - вживається для характеристики психічних процесів, що забезпечують головним чином фізичну безпеку людини (наприклад, стійка увага при роботі з технічними засобами як умова попередження травм). Це поняття може розглядатися як складова частина психологічної безпеки, у тому розумінні, що психічні процеси необхідні для попередження не тільки фізичного, але й психічного збитку. Наприклад, негативні психічні стани здатні викликати афективні стани й відповідні антигромадські дії.

Психологічна безпека повинна виділятися не тільки в трудовій, у тому числі управлінській, діяльності, але й в інших сферах відносин. Зокрема, проблеми захисту психіки можуть виникнути в політичних, національних, управлінських (владних), міжособистісних відносинах, тобто в різних формах життєдіяльності людини.

Насамперед нам слід уточнити, що впливу на психіку в чистому виді не існує, психіка органічно пов'язана з фізіологією, тому вірніше було б говорити про вплив на психофізіологічні процеси, що викликають розлад поведінки.

Засоби психологічного впливу можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від поширеності й звичності їх можна розділити на традиційні й нетрадиційні. До традиційних відносяться засоби, що одержали значне поширення, механізм яких більш-менш вивчений офіційною наукою.

Нетрадиційні джерела психологічної небезпеки діляться по видах за наступними категоріями: за походженням (природні й штучні); за змістом -матеріальні, біопсихологічні, невизначені (полтергейсти, НЛО, сновидіння тощо); за сприйняттям (реальні й надумані).

Психологічна безпека включає систему заходів економічного, наукового, організаційного, політичного, культурного характеру, спрямованих на попередження психологічних розладів і несанкціонованих аномальних психічних проявів, здатних завдати шкоди соціальним цінностям. Залежно від суб'єкта, що виступає як джерело небезпеки, засоби захисту діляться на особистісні, професійні й міжособистісні.

У правовому аспекті психологічної безпеки людини слід звернутися до Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р. Зокрема ст. 12 цього документу передбачає право кожної людини на досягнення вищого рівня не тільки фізичного, але й психічного здоров'я, зобов'язуючи держави вжити заходів до повного забезпечення такого права [4].

Тим часом істотних кроків у цьому напрямку не вживається, достатніх гарантій психологічної безпеки особистості не існує. Законодавство (у самостійних нормах) не передбачає, зокрема, відповідальність за несанкціонований вплив на психіку людини, відсутня система компенсацій за розлад психічного здоров'я, немає спеціальних норм про психологічну допомогу й реабілітацію травмованих.

Окреслимо лише коротенько ті вісім груп проблем, які, на наш погляд, повинні бути детально розглянуті й вивчені при розробці Концепції психологічної безпеки людини.

Перша група проблем. Один з основних аспектів правового забезпечення психологічної безпеки - психологічна характеристика самих правових норм.

Друга група проблем. Психічні властивості особистості можуть виступати як джерело небезпеки через трансформацію психічної енергії в енергію суспільно небезпечної поведінки або за допомогою прямого психічного втручання (наприклад, гіпнотичного, екстрасенсорного тощо). Психологічна безпека особистості повинна включати міри, що нейтралізують ці прояви, у тому числі нормативно-правові засоби впливу на психіку, які здатні обмежувати поведінку, утримувати її в рамках соціально-прийнятної форми, що виключає заподіяння шкоди.

Третя група проблем. Психологічна небезпека створюється за допомогою зазіхання на психіку людини. При цьому можливо вплив двох типів. Перший - коли в результаті впливу психологічне здоров'я залишається в нормі, але змінюється поведінка людини, що змушує діяти всупереч своїй волі, а іноді й існуючим нормативним правилам (інформаційно-психологічний вплив).

Другий - коли страждає сама психічна структура, психічне здоров'я, виникають негативні психічні стани й порушуються психічні процеси.

Четверта група проблем. Існує ще один психічний стан, що виникає часом у результаті впливу, що не підпадає ні під визначення погрози, ні під визначення обману. Мова йде про стани, що утворюються в результаті паранормальних психофізичних і психотехнічних впливів. Це стан так званого керованого (гіпнотичного) і заміщеного (зомбування) свідомості.

Разом з тим звертає на себе увагу майже повна відсутність соціального контролю за подібними досвідами: сюди слід віднести і регулярні семінари (тренінги) по розвитку екстрасенсорних здібностей, ясновидіння, левітації тощо. Такі дослідження мають бути взяті під відповідний соціально-правовий контроль.

П'ята група проблем. Окремої уваги заслуговує використання таких джерел психологічної небезпеки, як інформаційні й соціальні. Використання технічних засобів і засобів масової інформації для психологічного впливу (теле- і радіосеанси психотерапії, неконтрольоване поширення друкованих видань, що містять методичні рекомендації з розвитку й застосування парапсихологічних феноменів тощо) здатне, за оцінками фахівців, призвести до непередбачених небезпечних наслідків.

Шоста група проблем. Вирішення проблеми психологічної безпеки так чи інакше зажадає зміни відносини до ролі психічного в суспільному житті.

По-перше, об'єктивно оцінити й підняти роль психологічно комфортних взаємин між людьми, використовуючи для цього відповідні філософські, релігійні й державно-правові установки.

По-друге, потрібно визнати реальність багатьох нетрадиційних засобів психологічного впливу. Багато чого з того, що раніше ставилося до містицизму й знахарства (психотерапія, голкотерапія, йогівська система подиху, іридодіагностика й т.д.), нині має офіційний статус.

Сьома група проблем. Правовому регламентуванню підлягають не всі сфери психологічної життєдіяльності людини й суспільства, а тільки ті, які перебувають або можуть перебувати під контролем свідомості й соціальних механізмів. Існує цілий ряд чинників природного походження, які не можуть бути предметом нормативного впливу, хоча це й не виключає регулювання поведінки людей у зв'язку з дією таких чинників (наприклад, ситуація стихійного лиха не виключають відповідальності за окремі злочини, вчинені у зв'язку

із цим нещастям). Точно так само, хоча ми й не можемо попередити шкідливий вплив стихії на психологію людей, це не повинне виключати, наприклад, відповідальність за поширення паніки, оприлюднення надуманої (неперевіреної) інформації, що спонукують людей до панічних дій.

Восьма група проблем. У науковий обіг повинна бути уведена система злочинів проти психологічної безпеки. Вона включає дії, що виражаються у впливі на психіку, а через неї, можливо, і на соматичну індивіда за допомогою використання психічних інформаційних і матеріальних джерел. Основне питання систематизації злочинів - визначення їх системоутворюючої ознаки, а саме об'єкта зазіхання, яким варто визнати відносини, що забезпечують психологічну безпеку людини.

Висновки. Отже підсумовуючи висвітлені у статті проблеми слід зазначити, що питання психологічного захисту населення, у тому вигляді, що ми маємо на сьогоднішній день, не вирішує загальнодержавної проблеми психологічної безпеки населення оскільки направлене в основному на реагування і надання психологічної допомоги населенню у разі виникнення класифікованих надзвичайних ситуацій.

Діючі Законодавчі акти з питань захисту населення і територій від різноманітних надзвичайних ситуацій на сьогоднішній день не реалізуються у повній мірі через відсутність нормативних та підзаконних актів щодо їх впровадження у повсякденну діяльність.

Шляхом вирішення зазначеної проблеми вважається розробка державної Концепції психологічної безпеки, при відпрацюванні якої мають бути враховані як специфічні (викликані шкідливими агентами катастрофи), так і неспецифічні (викликані соціально-психологічними чинниками) наслідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник нормативно-правових актів з питань надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Вип. 3,4. - К.: "Чорнобильінтерінформ".
2. Миронець С.М. Теоретичні підходи психологічного забезпечення аварійно-рятувальних підрозділів МНС України // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. Максименка С.Д. - К.: "ГНОЗІС", 2002, Т.IV, ч.5. - С. 166-172.
3. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2006 році. - К.: "Чорнобильінтерінформ", 2007. - 236 с.

4. Тер-Акопов А.А. Безопасность человека: Социальные и правовые основы. - М.: Норма, 2005. - 272 с.
5. Яковенко С.І., Лисенко В.І. Соціально-психологічна допомога при надзвичайних ситуаціях та критичних інцидентах. Монографія. - К.: Центр соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАНУ, 1999. - 226с.
6. Постанова КМ України від 13.12.2006 №1719 "Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр".

<http://nuczu.edu.ua/>